

RECENSIES

THOMAS HOBBS

C. Walton & P.J. Johnson (eds.), *Hobbes's 'Science of Natural Justice'*. Dordrecht, M. Nijhoff, (International Archives of the History of Ideas, nr. 111), 1987. ISBN 90-247-3226-3

Thomas Hobbes, *Leviathan*. Amsterdam/Meppel, Boom, & Deurne, Denis, (Boom klassiek 29), 1985, 276 blz., Hfl. 39,90. ISBN 90-6009-430-1

Het lijkt geen twijfel dat Thomas Hobbes' wijsgerig werk actualiteit heeft en houdt. Dit oeuvre kan niet stuk. In 1979 werd de verjaardag van Hobbes' dood gevierd (1679-1979). Dat lag ook aan de basis van de bundel door Walton en Johnson samengesteld. Maar meer dan alleen 'antiquarische' redenen liggen aan de basis van de vele reïnterpretaties van Hobbes' filosofie. Deze verzamelbundel komt dit mooi onderstrepen. Het lijkt erop of Thomas Hobbes een filosoof van onze tijd is en blijft. Met de vraag die zich opwerpt: wat is dat, 'onze tijd'. Met andere woorden, dat dit ook een verduidelijking vergt van een filosofie van de 'historische tijd', een filosofie van 'onze tijd', al of niet in het kader van een zich aan het oeuvre van Hobbes inspirerende geschiedenisfilosofie, lijkt mij evident. Ik kan het hier niet uiteenzetten (en verwijs naar mijn behandeling in enkele bijdragen aan het *Philosophica*-nummer, jrg. 1979, besteed aan Hobbes). Uit de titel van dit in 1987 gepubliceerde verzamelwerk kan men al opmaken dat in de vele bijdragen de klemtoon op de politieke- en de moraalfilosofie ligt. Hierbij wordt Hobbes' denken gemobiliseerd in de strijdperken van de hedendaagse (hoofdzakelijke angelsaksische) moraalfilosofie. Hobbes blijft de wijsgeer van de idee ener 'wetenschap' van de rechtvaardigheid, waarin een wijsgerige antropologie uiteengezet is die 'modern' blijft en voor enkele commentatoren zelfs een uitweg kan waarborgen uit de hedendaagse ethische verwarringen.

De verschillende bijdragen, achttien in getal, worden gedragen door eenzelfde strekking. Zij beogen de rehabilitatie van Hobbes' denken. Zij confronteren de lezer met een sympathieke overtuigingspoging waarin met de meest courante 'vooroordelen' betreffende dat denken wordt aangepakt. Hier presenteert men een rationalistisch filosoof die opvallende menslievende trekken heeft en die met zijn wijsgerig denken immer heeft willen tegemoet komen aan de kwellingen van een zoekende mensheid. Een man en een denken gedragen door een programma én door een intense bewogenheid. Misschien zal men oordelen dat dit zelfs niet zo erg overdreven is, als men zich de inhoud van de *Behemoth* en van *A Dialogue ... of the Common Laws of England* in herinnering roept. In elk geval, men kent het besluit van de *Leviathan* waarin Hobbes het doel van zijn boek als volgt samenvat: ik beëindig dit vertoog over de burgerlijke en kerkelijke regering, vertoog dat in de hand werd gewerkt door de wanorde van mijn tijd; ik beoogde onpartijdig de wederkerige relatie tussen bescherming en gehoorzaamheid uiteen te zetten... (p. 395-396 in de oorspronkelijke Bear-edition van 1651).

De belangstellende lezer van de hier besproken bundel opstellen moet rekening hou-

den met een krachtige en openhartige, ja zelfs strijdende intentieverklaring van de editors in het spoor van Hobbes' doelstellingen met de *Leviathan*: "Aangezien ernstige vraagstukken van aanpassing en overleving schaduwen werpen over onze levens, blijkt de steriliteit van strenge feit/waarde of subjectief/objectief bifurcaties minder en minder verdedigbaar. Hobbes, schrijvend in tijden erg gelijkend op de onze, nam een vruchtbare start naar een morele theorie die rijker en bevattelijker is dan in de recente generaties voor ons beschikbaar stond". (p. 16; mijn vertaling).

De lezer wacht geen lectuur in 'historistische' zin, integendeel. Elke bijdrage vat de beschouwing aan bij een of andere actualisering van Hobbes' rationalistisch project. Elke bijdrage streeft er naar de waarde van Hobbes' wijsgerige inzichten binnen de context van onze eigen politiek- en moraalfilosofische wanorde af te lijnen. Maakt dat de lectuur er niet gemakkelijk op, het engagement stimuleert en forceert het besluit: ik moet dit oeuvre uit de zeventiende eeuw toch weer eens ter hand nemen in het licht van deze opstellen. Met louter ideeënhistorische reconstructies is deze bundel eigenlijk niet zozeer begaan en, ofschoon het hier en daar verschralend werkt, valt zo iets te verdedigen binnen de afgekondigde doelstellingen der editors. De Hobbes die wordt gepresenteerd heeft plots veel gemeen met Spinoza. Deze Hobbes is zoals Spinoza (zie diens *Tractatus Theologico-Politicus*, laatste hoofdstuk, en diens *Tractatus Politicus*) een filosoof van de vrijheid. Het zal verwondering opwekken, zeker bij wie dronken werd gevoerd door de traditionele verketteringen uit de geschiedenis van de wijsbegeerte. Is het niet opmerkelijk dat Spinoza slechts één keer wordt vermeld in de bundel? Op p. 162 lezen we: "Hoe dan ook, Hobbes heeft waargenomen - voor Spinoza, Rousseau en Kant - dat de mens vrijer is in een staat waarin hij de wetten gehoorzaamt, dan in de natuur waarin hij slechts aan zichzelf gehoorzaamt". (mijn vertaling).

Misschien ware het beter geweest indien men de lezer over die filiatie wat meer uitleg zou hebben verschaft. Wat ook de verschillende benaderingen van de menselijke vrijheid bij Hobbes en bij Spinoza moge geweest zijn, onder dit zopas vermelde gezichtspunt zouden zij, althans volgens Simone Goyard-Fabre (zie haar bijdrage 'Metamorphosis of the Idea of Right in Thomas Hobbes's Philosophy', pp. 153-164) gelijk gericht geweest zijn. Ofschoon ik dit punt verder voor discussie vatbaar acht en van mening blijf dat Hobbes al te gunstig uit de vergelijking komt, blijft dit alles de moeite van het overwegen waard. Maar inzake zo'n punt gaat mijn voorkeur toch uit naar een uitgesprokener contextuele benadering van de werken van Hobbes en van Spinoza. De inzet zal duidelijk zijn: kan Hobbes als moraalfilosoof en politiek wijsgeer effectief gemobiliseerd worden voor denkbeelden die ons onder andere via het werk van anderen (Spinoza, Rousseau, Kant en Hegel) bekend zijn? Wat betekent die operatie van Hobbes' mobilisatie wijsgerig?

Hoe dit ook zij, men zal voorzichtig moeten blijven met Howard Warrenders besluiten (zie zijn bijdrage, 'Hobbes and Macroethics: the Theory of Peace and Natural Justice.', 297-308; Warrender is de auteur van een bekend Hobbes-boek, *The Political Philosophy of Hobbes*, Oxford, 1957). De hedendaagse wijsbegeerte lijkt in de ban van de 'persoonlijke moraal' en van triviale en vrijblijvende voorbeelden van morele beslissingen, terwijl Hobbes daarentegen een 'macro-ethiek' blijkt te hebben voorgestaan. In die 'macro-ethiek' gaat het in de eerste plaats om wat een auteur van een andere bijdrage aan deze bundel, Klaus Michael Kodalle, de 'Logik der Herrschaft' en de 'Vernunft des Friedens' noemt. Warrender besluit zijn bijdrage met het volgende adagium: "Inderdaad, met Hobbes kunnen wij ons

bepalen tot het vraagstuk van het overleven van de mensheid als een ethisch doel. En het is niet enkel omdat alleen het overleven waardevol is op zichzelf; maar omdat dit elke mens de kans geeft na te streven wat hij waardevol acht". (p. 307; mijn vertaling).

Gaat de 'Logik der Herrschaft' die bij Hobbes eminent een 'Vernunft des Friedens' is, niet ons allen aan? En vormt de eenheid van 'Herrschaft' en 'Frieden' niet de morele inhoud van de mensengeschiedenis zelf? Warrender meent dat dit zo is en steunt hier, in unisono met de editors naar ik mag aannemen, op de indringende en actuele waarde en betekenis van Hobbes' werk. Men denkt vanzelfsprekend aan het werk van Kant (zie zijn geschiedenisfilosofische opstellen in samenhang met zijn moraalfilosofie). Opvallend blijft het voor mij dat Warrender de band negatief ziet. Sinds Kant is er een kloof ontstaan tussen plicht en belang. Dat is de start voor een 'trivialisering' van de academische ethiek waardoor de grote vraagstukken van oorlog en vrede, overleving, honger, loon- en verzorgingspolitiek worden afgestoten. Hobbes' denken zou dan tot een vroegere traditie behoren (wat mijns inziens ongetwijfeld het geval is), waarin *die* onderwerpen (? dit ontgaat mij geheel) als "large scale issues" zonder de beklemtoning van het verschil tussen plicht en belang aan bod konden komen (wat voor mij erg twijfelachtig blijft).

Dit verzamelwerk is ingedeeld in zes delen: 1. over de taak van de wetenschap van de natuurlijke rechtvaardigheid; 2. de logica en de taal van die wetenschap; 3. over natuurrecht en de natuurtoestand; 4. over het gemenebest; 5. over rechtvaardigheid en gerechtigheid in het gemenebest; 6. Hobbes vandaag. In de vele bijdragen komen de voor de Hobbeskenner en -geïnteresseerde bekende vraagstukken der interpretatie aan de orde. Met name de relatie tussen de modelmatige constructie en de concrete historische overwegingen; de verhouding tussen de natuurtoestand en de 'artificiële' toestand (bedoeld: 'Civil Society'); de relatie tussen retoriek en methode; de verhoudingen tussen recht en wet (Jus, Lex), tussen gehoorzaamheid en trouw, tussen pakt en verplichtende betrokkenheid.

Merkwaardig blijft voor mij dat men in de verschillende bijdragen meent dat men Hobbes' filosofisch systeem, in ere hersteld volgens de lijnen die ik hierboven schetste, als zodanig in een benadering van hedendaagse vraagstukken van betekening en zingeving zou kunnen aanwenden. Zoals ik hoger al liet vermoeden, veronderstelt zulks een geschiedenisfilosofie die men in deze bundel niet eens expliciteert en die heel zeker onderwerp zal zijn van grote meningsverschillen. En dat is met name zo omdat Thomas Hobbes met zijn indrukwekkend werk uit de zeventiende eeuw (een indrukwekkende eeuw overigens) het zo heeft geschikt dat wij ons werk met zijn oeuvre nog niet gedaan hebben; omdat de boog die onze eeuw met zijn eeuw verbindt tot nieuwe explicaties dwingt, dat wil zeggen tot interpretaties die én Hobbes én de context van zijn werk moeten overschrijden. Is het geen goed punt voor de lezer dat de voorliggende bundel zo'n taak nog voor de toekomst heeft bewaard? Het laat toe niet te zwaar te tillen aan de vele en ergerlijke zetsfouten die deze mooie uitgave van Nijhoffs prestigieuze reeks ontsieren.

Ronald COMMERS

En passant mag de lezer ook weten dat sedert enige tijd een, weliswaar onvolledige, Nederlandse vertaling van Hobbes' *Leviathan* op de markt is. Voor de inmiddels beroemd geworden reeks 'Boom-klassiek' vertaalde W.E. Krul enkele belangrijke fragmenten. Ei-

genlijk een verdedigbare keuze: de inleiding, het eerste boek en het nawoord bij dit boek, verder zeven van de vijftien hoofdstukken uit boek II. Voor deze uitgave heeft B.A.G.M. Tromp een heldere en uitvoerige inleiding geschreven.

* * *

WIJSGERIGE ANTROPOLOGIE

F. van Raalten, *Antropologie in hoofdzinnen*, Baarn, Ambo, & Schoten, Westland, 1986, 158 blz., 590 Fr. ISBN 90-263-0783-7

Van de onlangs overleden filosofiedocent uit Groningen, F. van Raalten zijn er heel wat interessante handboeken verschenen. Zijn concept was kennelijk de studenten hoofdzinnen bezorgen van de hoofdfiguren uit de geschiedenis van de filosofie, of de hoofdpijnen ter sprake brengen die met ons dagelijks leven verband houden. Hierbij bestaat wel een bezwaar: een verschraalde presentatie van reflecties die in het oorspronkelijke werk toch heel wat genuanceerder zijn ontwikkeld. Men kan niemands denken met een paar slagzinnen typeren. De studenten met schema's en slogans naar hun studeerkamer sturen, dat kan eigenlijk alleen maar het werk van sofisten zijn, niet van ernstige en ervaren leraren. Vandaar dat handboeken, die liefst een beperkt thema behandelen, moeten worden aangevuld met de lectuur van oorspronkelijk werk. In dit perspectief kan men hopen dat ook het boek van Van Raalten met het lezen van de eigenlijke teksten gepaard gaat, zoniet blijft men op het niveau van de inleiding en van de eerste vermoedens.

Antropologie in hoofdzinnen bevat een eerste kennismaking met tien auteurs. Het is alsof Van Raalten zich heeft afgevraagd: 'in welke richting oriënteren zich volgende denkers wanneer ze zich met de vraag naar de mens inlaten?' De denkers die hij dan introduceert zijn nu Plato, Aristoteles, Augustinus, Descartes, Guelinckx en Lamettrie (de tekst, waarin deze twee auteurs samen worden genomen, is door D. Draaisma geschreven), Kant, Nietzsche, Husserl (met een uitvoerige paragraaf over cognitieve psychologie door R.J. Jorna) en tenslotte Sartre. Het geheel is door een uitvoerige inleiding en 'uitleiding' omkaderd.

Zoals men kan verwachten, zijn de verschillende hoofdstukken in waarde ongelijk. Het Kant-hoofdstuk is in dit opzicht eerder zwak, en de bijdrage over Husserl wordt door de uitvoerige paragraaf over de cognitieve psychologie wat scheef getrokken. Maar al bij al kan men wel besluiten dat het boek echt introductief moet kunnen werken. Het is bijvoorbeeld goed dat de auteur zijn onderzoekswerk rond de thema's lichaam-ziel-geest (L-Z-G) heeft geconcentreerd, zodat de lezer een steeds terugkerend referentiepunt heeft.

Hoewel de auteur over sommige denkers enkele heel rake opmerkingen maakt, blijft zijn boek aan de oppervlakte. De historiciteit van het denken over de mens komt niet uit de verf. De auteur maakt een vrij grote sprong van Augustinus naar Descartes, alsof er in de middeleeuwen niemand is die iets ernstigs over de mens heeft verteld. Verder is zijn lichaams-begrip helemaal niet diepzinnig. Een onderscheid tussen 'lichaam' en 'lijf' zou wel kunnen hebben geholpen. In dat verband mist hij een kans bij de vertaling van een Husserl-fragment, §44 van de *Cartesianische Meditationen* (VR blz. 115). Hij had met de vader van de moderne fenomenologie in discussie kunnen treden om over de lijfelijheid van de mens